

Η γλώσσα

Σπύρος Μοσχονάς

Μία ενιαία λογική συνέχει τα δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα. Η γλώσσα, σύμφωνα με την παράλογη αυτή λογική, είναι μια κλειστή επικράτεια, περιβάλλεται από σύνορα, έχει εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς. Η γλώσσα είναι κράτος.

ΝΕΑ «ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ»

Πώς διαμορφώνεται η ιδεολογία για τη νέα ελληνική γλώσσα (την «κοινή νεοελληνική») μετά τη λήξη του Γλωσσικού Ζητήματος; Υπάρχει μια νέα ιδεολογία της νέας γλώσσας; Ποια γλωσσικά ζητήματα εμφανίζονται στη θέση του προαιώνιου Γλωσσικού Ζητήματος;

Για ν' απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, θα ήταν διαφωτιστικό να εξετάσουμε τα νέα «γλωσσικά ζητήματα» που απασχολούν, μετά τη λήξη του Γλωσσικού Ζητήματος, σύσσωμο τον ελληνικό Τύπο. Ο τρόπος ενασχόλησης του Τύπου θα ήταν μία ασφαλής ένδειξη για το αν πράγματι τα ζητήματα αυτά ευρύτερα αναγνωρίζονται ως τέτοια.

Γλωσσικά Ζητήματα στον ελληνικό Τύπο

Το πόσο σημαντικό είναι ένα ζήτημα για τον Τύπο τεκμαίρεται από ποικίλα κριτήρια, ποσοτικά και ποιοτικά: τη συχνότητα και τη διάρκεια των σχετικών δημοσιεύσεων, τον αριθμό πρωτοσέλιδων αναφορών, την ικανότητα του θέματος να «συστρατεύει» πολλούς και διαφορετικούς αρθρογράφους σε πολλά και διαφορετικά έντυπα, τη χρονική εμβέλεια του ζητήματος, την εμπάθεια και τον βαθμό εμπλοκής των συντακτών. Με αυτά κ.ά. κριτήρια, σε μία περίοδο που εκτείνεται από το 1976 έως τις μέρες μας, ως σημαντικότερα ξεχωρίζουν τα ακόλουθα γλωσσικά ζητήματα, ξεκινώντας από τα πιο πρόσφατα:

1. Η πρόταση της Ελληνίδας Επιτρόπου κ. Άννας Διαμαντοπούλου τον Νοέμβριο του 2001 για καθιέρωση της αγγλικής ως δεύτερης επίσημης γλώσσας (ή, εναλλακτικά, για επίσημη καθιέρωση της αγγλικής ως δεύτερης γλώσσας).
2. Η ανοιχτή επιστολή τον Ιανουάριο του 2001 σαράντα ακαδημαϊκών για τους κινδύνους που αντιμετωπίζει η ελληνική στο περιβάλλον της πληροφορικής. Με την επιστολή αυτή βγήκε στο φως, για μία ακόμη φορά, η διαδεδομένη φοβία για «λατινοποίηση» της γλώσσας μας.
3. Τα λήμματα «Βούλγαρος» και «Πόντιος» στο Λεξικό Μπαμπινιώτη (1998-1999). Η καταγραφή ερμηνευμάτων με υβριστική ή μειωτική σημασία θεωρήθηκε προσβολή προς τη Βόρειο Ελλάδα

και καταδικάστηκε ως «κίνηση που διχάζει το έθνος».

4. Η χρήση των ονομάτων «Μακεδονία» και «μακεδονική» γλώσσα για την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Πληθώρα δημοσιευμάτων μέχρι και τα μέσα της περασμένης δεκαετίας χαρακτήριζαν «πολεμική πράξη» τη χρήση αυτών των ονομάτων. Ακόμη και σήμερα προτιμούνται οι περιφράσεις «κράτος των Σκοπίων», «γλώσσα των Σκοπίων», «σλαβομακεδονική γλώσσα».

5. Η πρόταση του Γάλλου υπουργού Αλέν Λαμασούρ τον Δεκέμβριο του 1994 για περιορισμό των γλωσσών εργασίας στα όργανα της Ε.Ε., με αποκλεισμό της ελληνικής. Η πρόταση αυτή ξεσήκωσε πραγματικό σάλο στον ελληνικό Τύπο (βλ. λ.χ. *Η Καθημερινή* 30-12-94, σ. 1: «Σε θέση μάχης για τη γλώσσα»).

6. Η αποτυχία στην Έκθεση των εξεταζόμενων για τα Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα το 1985. Η άγνοια των λέξεων «ευδοκίμηση» και «αρωγή» θεωρήθηκε ανησυχητική ένδειξη της «λεξιπενίας» των νέων. Εφεξής, η «λεξιπενία» θα χρησιμοποιείται ως επικείμενο υπέρ της διδασκαλίας «παιλιότερων μορφών της γλώσσας μας» (βλ. αρχαία) στο Γυμνάσιο.

7. Η μεγάλη συζήτηση για τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση, η οποία φαίνεται να έχει εκτοπίσει τη συζήτηση για τη δημοτική και την καθαρεύουσα. Για να εκτιμηθεί η σπουδαιότητα του ζητήματος, υπενθυμίζουμε ότι μόνο στην *Ελευθεροτυπία*, από τις 24 Νοεμβρίου του 1986 μέχρι και την 1η Ιουνίου του 1987, φιλοξενούνταν για το ζήτημα αυτό ένα με τρία άρθρα καθημερινά.

Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε και δύο θέματα που μπορεί να μην προκάλεσαν εκρήξεις συλλογικού πανικού, διακρίνονται ωστόσο από την εμμονή με την οποία επανέρχονται στον Τύπο:

8. Η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος. Η υιοθέτησή του το 1982 δεν φαίνεται να προκάλεσε ιδιαίτερες αντιδράσεις: ακόμη και σήμερα πάντως το μονοτονικό σύστημα δεν είναι απολύτως αποδεκτό. Μερικοί γλωσσολόγοι (Μ. Σετάτος, Ευ. Πε-

τρούνας, Γ. Μπαμπινιώτης) χρησιμοποιούν δικές τους εκδοχές του μονοτονικού, ορισμένα έντυπα αρνούνται να το υιοθετήσουν, ενώ το πολυτονικό προτιμάται σε ορισμένα «υψηλά» είδη, όπως της ποίησης. Μεταξύ ορισμένων συντηρητικών κύκλων το μονοτονικό θεωρείται προπομπός του λατινικού αλφαβήτου.

9. Το πολυσυζητημένο ζήτημα των επιδράσεων της αγγλικής στην ελληνική γλώσσα και η ανάγκη να κρατηθεί η γλώσσα μας «καθαρή» από ξενικές επιδράσεις.

Αυτά είναι τα σημαντικότερα γλωσσικά ζητήματα με τα οποία καταπιάνεται ο ελληνικός Τύπος στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών περίπου. Νεότερα γλωσσικά ζητήματα, όπως η πρόταση του Χριστόδουλου –την οποία τελικά απέσυρε– να διαβάζεται το Ευαγγέλιο σε μετάφραση κατά τη λειτουργία της Κυριακής (2004) ή η νεότερη συζήτηση στον Τύπο περί «ενδογλωσσικών μεταφράσεων» λογοτεχνικών κειμένων αναγνωρίζονται εύκολα ως αναβιώσεις παλαιότερων ζητημάτων – ακριβέστερα, ως νεότερες εκδοχές του Γλωσσικού Ζητήματος. Χάρην πληρότητας, θα μπορούσαμε βέβαια να προσθέσουμε μία ακόμη κατηγορία για όλα εκείνα τα ζητήματα στα οποία ο Τύπος συστηματικά δεν αναφέρεται (λ.χ. ζητήματα μειονοτικών γλωσσών).

Η προσέγγιση του Τύπου στα νεότερα γλωσσικά ζητήματα ακολουθεί ένα αναγνωρίσιμο μοντέλο που περιγράφεται από κοινωνιολόγους, επικοινωνιολόγους και γλωσσολόγους (J. Young, K. Thompson, D. Cameron) με τον όρο «ηθικός πανικός».

Σύμφωνα με το επικοινωνιακό αυτό μοντέλο, κάποιο «γλωσσικό ζήτημα» γίνεται στην αρχή αντιληπτό ως απειλή στις ηθικές αξίες και στα εθνικά φρονήματα και συμφέροντα. Υπό απειλή βρίσκεται, υποτίθεται, η ίδια η υπόσταση της γλώσσας, το «προαιώνιο πνεύμα» της, η «ανωτερότητα» και η «μοναδικότητά» της. Τα σχετικά δημοσιεύματα έχουν στην πλειονότητά τους ηθικολογικό χαρακτήρα (λ.χ. με αφορμή το Λεξικό Μπαμπινιώτη, η εφημερίδα *Σπορ του Βορρά*, 23-5-98, σ. 16, θα επισημάνει: «σαπίλα κράτους, αγυρτεία πανεπιστημιακών, θράσος, τυχοδιωκτισμός, αθηναιική

σικασιά».) Ο δημοσιογραφικός τρόπος παρουσί-
ασης της «απειλής» είναι υπεραπλουστευτικός:
οπωσδήποτε, η αφορμή υστερεί σε σχέση με τον
σάλο που προκαλεί (λ.χ. σχετικά με την πρόταση
Λαμασούρ οι εφημερίδες θα γράψουν αδιακρί-
τως για «απόπειρα κατάργησης της ελληνικής
γλώσσας»). Τα δημοσιεύματα είναι οπωσδήποτε
«πολεμικά» και «στρατευμένα». Οι συντάκτες τους
κατασκευάζουν «εχθρούς», αποκαλύπτουν συ-
νωμοσίες, συσπειρώνονται και συσπειρώνουν,
«δίνουν μάχες». Η λογική τους είναι έντονα
δικαστική. Επιφυλλιδογράφοι και επιστολογρά-
φοι γράφουν όχι για να επιχειρηματολογήσουν
αλλά για να συνταχθούν με ό,τι αντιλαμβάνονται
ως κυρίαρχη γνώμη. Πρόκειται, θα λέγαμε, για
ψηφοφορία διά βοής, σκοπός της οποίας είναι η
δημιουργία μιας εικονικής πλειοψηφίας, υπό το
κράτος πανικού.

Βέβαια, ο πανικός για τα γλωσσικά ζητήμα-
τα σταδιακά υποχωρεί, συνήθως με αντίδραση
που καταδεικνύει την υπερβολή του. Αλλά, το
γεγονός ακριβώς ότι ο ηθικός πανικός εκφυ-
λίζεται, ξεχνιέται ή αντιμετωπίζεται αναδρομικά
σαν μία ακόμη υπερβολή του Τύπου είναι και η
προϋπόθεση για να ξαναδημιουργηθεί.

Πράγματι, αν κοιτάξουμε τα «ειδησεογραφικά»
δημοσιεύματα για τη γλώσσα σε περιόδους δημο-
σιογραφικής ρουτίνας, όταν δηλαδή δεν υφίσταται
μείζον «γλωσσικό ζήτημα», θα διαπιστώσουμε ότι
το μοντέλο του ηθικού πανικού είναι και πάλι αυτό
που καθορίζει τι θα επιλεγεί ως «γλωσσική ειδηση».
Αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα. Τον Νοέμβριο του
1999 κατατίθεται επερώτηση του βουλευτή τότε Β.
Μαγγίνα επειδή η νέα έκδοση των Windows της
Microsoft δεν περιλαμβάνει πολυτονική γραμματο-
σειρά: νέα απειλή για τη γλώσσα μας. Η επερώτηση
σχολιάζεται σε όλες τις μεγάλες εφημερίδες. Το
ζήτημα λήγει με νίκη του έθνους και «με τις ευλογί-
ες του Χριστόδουλου» (Απογευματινή 13-1-2000),
αφού ανακοινωθεί από τη Microsoft, στο πλαίσιο
της πιο ανέξοδης διαφημιστικής της εκστρατείας,
ότι «στηρίζει τα αρχαία ελληνικά».

«Η ελληνική γλώσσα κινδυνεύει». Αυτό είναι
το πρίσμα, πρίσμα ηθικού πανικού, υπό το οποίο
ο Τύπος αντιμετωπίζει τα νέα γλωσσικά ζητήματα
που αναφύονται μετά την καθιέρωση της «κοινής
νεοελληνικής». Το επικοινωνιακό αυτό πρότυπο
δεν χρησιμοποιείται βέβαια μόνο για γλωσσικά
ζητήματα. Χρησιμοποιείται για όλα τα ζητήματα
που «πουλάνε» και προκειμένου να πουλήσουν.
Ο Τύπος έχει συμφέρον να κινδυνολογεί.

Η γλώσσα ως κράτος

Αν θεωρήσουμε την αντίθεση καθαρεύου-
σας-δημοτικής ως ένα ζήτημα «εσωτερικό»
που αφορούσε τη σύσταση της γλώσσας, τη
μορφή και τα πρότυπά της, με την καθιέρωση
της δημοτικής έχουμε πλέον μια σημαντική
μετατόπιση από το μείζον αυτό «εσωτερικό»

ζήτημα σε ζητήματα «εξωτερικά». Τα δημο-
σιεύματα του Τύπου αποτελούν δείκτη αυτής
της αλλαγής. Σταδιακά ο Τύπος ασχολείται όλο
και λιγότερο με το ζήτημα των προτύπων που
πρέπει να ακολουθεί η «κοινή νεοελληνική». Το
ζήτημα αυτό θεωρείται λυμένο πια ή θεωρείται
ότι παρουσιάζει μόνο επιμέρους προβλήματα.
Είναι φυσικό λοιπόν να περιορίζεται στις ειδικές
διορθωτικές στήλες των εφημερίδων και των
περιοδικών (βλ. λ.χ. τη στήλη «Μικρά Γλωσσικά»
του Γ. Χάρη στα *Νέα*, τα «Υπογλώσσα» του Α.
Παππά στο *Βήμα* ή, παλαιότερα, τη στήλη του
«Γλωσσαμύντορος» στη *Ραδιοτηλεόραση*).

Ξεκινώντας από τη δεκαετία του '80 και, με
μεγαλύτερη ένταση, ολόκληρη τη δεκαετία του
'90, ο Τύπος θα ασχοληθεί με νέα ζητήματα που
αφορούν τις γλωσσικές επαφές της ελληνικής, τη
«θέση» της στην Ε.Ε. και στο νέο παγκοσμιοποι-
ημένο περιβάλλον της πληροφορικής, τη σχέση
της με άλλες γλώσσες και κυρίως με τα αγγλικά
από τα οποία θεωρείται ότι «κινδυνεύει».

Πράγματι, οι περισσότερες «γλωσσικές ειδή-
σεις» που καταγράφονται στον Τύπο αφορούν τη
«θέση» της ελληνικής σε κάποιον πραγματικό ή
φανταστικό «εξωτερικό χώρο». Οι «γλωσσικές
ειδήσεις» είναι «εξωτερικές» ειδήσεις. Ζήτημα
θεωρείται, π.χ., η απειλή που αντιμετωπίζει η ελ-
ληνική εντός της Ε.Ε. Υπό αυτό το πρίσμα αντιμε-
τωπίστηκε, όπως είδαμε, τον Δεκέμβριο του 1994
η πρόταση του Γάλλου υπουργού Αλέν Λαμασούρ
για περιορισμό των γλωσσών εργασίας στα όργανα
της Ε.Ε. Εκτοτε, ο Τύπος θα ασχολείται περιοδικά
με το «καθεστώς πενταγλωσσίας» που ισχύει de
facto σε πολλά όργανα και επιτροπές της Ε.Ε. Η
«επέκταση» της ελληνικής στο «ξένο» περιβάλλον
των υπολογιστών θεωρείται και αυτή είδηση που
πρέπει να καταγραφεί στον Τύπο. Το ενδεχόμενο
να χρησιμοποιηθεί το λατινικό αλφάβητο για τη
γραφή της ελληνικής γλώσσας (όπως συμβαίνει
σε ορισμένες μορφές επικοινωνίας στο Διαδίκτυο)
μπορεί επίσης να δώσει λαβή για «γλωσσικά ζητή-
ματα», όπως συνέβη με την επιστολή των σαράντα
ακαδημαϊκών τον Ιανουάριο του 2001.

Η μετάβαση από «εσωτερικά» ζητήματα σε
ζητήματα «εξωτερικά» συνδέεται με την παγι-
ωση ένα γενικότερου αντιληπτικού σχήματος.
Το αντιληπτικό αυτό σχήμα δεν καθορίζει μόνο
τις επιλογές του Τύπου· διαμορφώνει ολόκληρη
την ιδεολογία της «κοινής νεοελληνικής» – μία
ιδεολογία νέα, μαζική, απομακρυσμένη από την
ιδεολογία του δημοτικισμού, της οποίας πάντως
αποτελεί συνέχεια.

Σύμφωνα με το αντιληπτικό αυτό σχήμα, κάθε
γλώσσα ορίζεται από ένα Εσωτερικό και ένα
Εξωτερικό. Αν το Εσωτερικό είναι τα ελληνικά
(ή, μάλλον, τα «καθαρά» ελληνικά, «τα σωστά
ελληνικά»), τότε το Εξωτερικό είναι κάθε γλώσσα
που βρίσκεται σε επαφή με την ελληνική ή από
την οποία η ελληνική «απειλείται». Στο Εξωτερικό

ανήκουν επίσης μορφές της ελληνικής που ανα-
γνωρίζονται ως «μικτές», όπως η γλώσσα των
νέων, σύμφωνα με τη στερεότυπη αντίληψη. Οι
δάνειες λέξεις ανήκουν και αυτές στο Εξωτερικό
και πρέπει ν' αποφεύγονται.

Το Εσωτερικό θεωρείται ενιαίο και ομοιογε-
νές. Δεν γνωρίζει ιστορικούς περιορισμούς. Τα
αρχαία ελληνικά, λοιπόν, αυτονόητα «ανήκουν»
στο Εσωτερικό. Είδαμε έτσι τη διδασκαλία των
αρχαίων ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση να
αναδεικνύεται σε μείζον ζήτημα μετά την καθι-
έρωση της «κοινής νεοελληνικής». Στη νεότερη
αντίληψη, τα αρχαία ελληνικά λειτουργούν ως
υποκατάστατο της καθαρεύουσας. Έχουν το
κύρος που εκείνη έχει απολέσει.

Το Εσωτερικό πρέπει να διατηρείται αδιάσπα-
στο. Η χρήση μιας λέξης αρκεί για να διασπάσει
το «εσωτερικό μέτωπο». Έτσι, θα καταδικαστεί ως
«κίνηση που δικάζει το έθνος» η συμπερίληψη
της λέξης «Βούλγαρος» στο Λεξικό Μπαμπινιώτη
με τη σημασία «οπαδός ή παίκτης ομάδας της
Θεσσαλονίκης». Από παρόμοια σκοπιά, θα
θεωρηθεί «παραχώρηση στον εχθρό» το να
επιτραπεί η χρήση ενός «δικού μας» ονόματος
για να δηλωθεί κάτι που δεν ανήκει στο Εσω-
τερικό, όπως συνέβη με τη «Μακεδονία» και τη
«μακεδονική» γλώσσα.

Η σχέση μεταξύ Εσωτερικού και Εξωτερικού
είναι δυναμική. Και τα δύο μπορούν να επεκταθούν
ή να συρρικνωθούν. Το Εσωτερικό, κατ' αρχήν,
επεκτείνεται προς οτιδήποτε ανήκει στο ιστορικό
παρελθόν του. Μπορεί όμως να επεκταθεί και
προς το Εξωτερικό, αν τα ελληνικά τα μιλήσουν
αλλόγλωσσοι ή αν οι αλλόγλωσσοι αναγνωρίσουν
το συμβολικό κύρος της γλώσσας μας, όπως συμ-
βαίνει όταν επαινούν τα αρχαία ελληνικά. Όπως
όμως μπορεί να επεκταθεί το Εσωτερικό προς το
Εξωτερικό, έτσι μπορεί και το Εξωτερικό να επε-
κταθεί προς το Εσωτερικό, να το «κυριεύσει» ή να
το «αλώσει». Η πρώτη περίπτωση γίνεται αντιληπτή
ως «κατάκτηση», η δεύτερη ως «απειλή».

Η γλώσσα λοιπόν είναι μια επικράτεια, που
τείνει να ταυτίζεται με την επικράτεια «εντός»
της οποίας μιλιέται. Η γλώσσα του κράτους
γίνεται η ίδια αντιληπτή ως κράτος. Έχει σύνο-
ρα, προγόνους, εσωτερικούς και εξωτερικούς
εχθρούς, «διεθνείς σχέσεις» και απαράβατους
κανόνες χρήσης. Η αντίληψη αυτή συνδέεται
βέβαια με την πολιτική κίνηση καθιέρωσης
«ενιαίας» γλώσσας για ένα «ενιαίο» κράτος.
Αυτή διαμορφώνει τη νέα ιδεολογία της νέας
γλώσσας, της «κοινής νεοελληνικής».

Η νέα αυτή γλωσσική ιδεολογία, προς το
παρόν, δεν έχει αντίπαλο. Η ικανότητά της να
θέτει παλαιά «εσωτερικά» μαζί με νέα «εξω-
τερικά» ζητήματα είναι μέτρο της επιτυχίας
της. Και βέβαια, μέτρο της επιτυχίας της είναι
η δοκιμασμένη ικανότητά της να μας κρατάει
όλους «δέσμους μιας μεταφοράς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ο όρος «ηθικός πανικός» δεν χρησιμοποιείται μόνο για τον τρόπο παρουσίασης γλωσσικών ζητημάτων. Θεωρείται ότι χαρακτηρίζει τη στάση του Τύπου και, γενικότερα, των ΜΜΕ απέναντι σε πολλά και διαφορετικά ζητήματα (λ.χ., τα «ακραία καιρικά φαινόμενα»). Ο όρος αποδίδεται στον εγκληματολόγο Jock Young. Καθιέρωθηκε από τον κοινωνιολόγο Stanley Cohen, ο οποίος στο βιβλίο του *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Oxford: Martin Robertson, 1980 (α' έκδ. 1972) μελέτη την αντίδραση των Μέσων στους καυγάδες μεταξύ νεολοιίστικων ομάδων στη Βρετανία της δεκαετίας του '60. Ιδιαίτερα κατατοπιστικό είναι το βιβλίο του Kenneth Thompson *Moral Panics*, London: Routledge, 1998. Η γλωσσολόγος Deborah Cameron στο βιβλίο της *Verbal Hygiene*, London: Routledge, 1995, αναλύει το ενδιαφέρον του αγγλικού Τύπου για γραμματικά ζητήματα με όρους ηθικού πανικού. Η επιμελημένη από τον Jan Blommaert συλλογή *Language Ideological Debates*, Berlin: Mouton, 1999, περιέχει εξαιρετά δοκίμια για γλωσσικά ζητήματα σε διάφορες χώρες. Στον τόμο *Δημοσιογραφία και γλώσσα* (επιμ. Π. Μπουκάλας και Σ. Μοσχονάς, Αθήνα: ΕΣΗΕΑ, 2001), περιέχονται ενδιαφέρουσες μελέτες για τις «δημοσιογραφικές ιδεολογίες» της γλώσσας και τον τρόπο που ο ελληνικός και κυπριακός Τύπος χειρίζονται διάφορα γλωσσικά ζητήματα. Η παρουσίαση εδώ των γλωσσικών ζητημάτων που απασχόλησαν τον Τύπο μεταπολιτευτικά βασίζεται σε προηγούμενες μελέτες μου: βλ. ενδεικτικά «Relativism in Language: On Greece's Latest Language Issues», *Journal of Modern Greek Studies* 22 (2004), σσ. 173-206· *Ιδεολογία και γλώσσα*, Αθήνα: Πατάκης, 2005, σσ. 302-311.